

об отводе реки от крепости Бахмут. П. Шабельский. Историческое описание реки Северного Донца близ Святых гор. Записки Одесского Общества истории и древностей. Одесса, 1846. Военно-статистическое обозрение Российской империи. т. XI, ч. 4. Екатеринославская губерния. СПб, 1850.

7. Гавриил. Отрывок из повествования о Новороссийском крае. Записки Одесского общества истории и древностей. т.3. – Одесса, 1853. Скалковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса. т. 1-2. 1836. Скалковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Т.1-2. Одесса, 1850, 1853.

8. Лишин А.А. Акты, относящиеся к истории Войска Донского. – Новочеркасск, 1891, т.1, 1894, т.2. ЦГИАУ, Ф.1800, оп.1, д. 13, л. 23 с об. – о фортификационных работах в Бахмуте в 1761 г. ЦГИАУ, Ф.1805, оп. 1, д. 30, л.л. 392-419 – список казаков жителей Бахмута и окрестностей с домочадцами и имуществом. ЦГИАУ, Ф.1805, том 2, д. 34, л.л. 200-327- платежная ведомость казаков-солеваров. ЦГИАУ, Ф.1805, том 5, д. 34, л.л. 697-765 – инструкция атаманам крепости Фисухе, Данилову.

9. Савелов Л.М. Донские дворянские роды. Москва. 1902, вып. 1. Сенюткин М. Донцы. Биографии старшин. Москва. 1866, т. 2. Карягин С.В. Кутейниковы и другие. - Москва, 2003. - XXXVI.

10. Гос.архив Ростовской области. Ф.341, оп.1, д.231, л.4,9; ГАРО. Ф. 46, оп.1, д.40, л.50; ГАРО. Ф.341, оп.1, д.444, л.16,21.

11. Гербель Н. К 200-летию Изюмского гусарского полка. - СПб., 1851; Военная энциклопедия России. – СПб.: Изд. Сытина, 1910-1914. - Т.11.

12. Новороссийский календарь на 1835 г.—Одесса, 1834, 230 с.

3.РГИА, ф.733,оп.49,д.99. Дело об открытии Бахмутского уездного училища и доме Золотарева; РГИА, ф. 733, оп. 78, д. 749. Дело об увеличении содержания учителей Бахмутского уездного училища.

Ольга Брель (Чигирин), старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Яніна Діденко (Чигирин), учений секретар
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Польова гармата XVII століття з колекції музею Богдана Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Артилерія на території України відома здавна. Перша згадка про її використання датується 1399 роком, коли вона була застосована в битві з татарами на р.Ворскла¹. І хоча в XVI столітті більш скорострільними були лук чи арбалет (навіть у XVII ст. гармату заряджали 5-7 хвилин), однак наявність артилерії ставала вирішальним фактором у баталіях. Популярними гармати стають у XVI – XVII вв. Так документи свідчать про їх використання для захисту прикордонних козацьких міст, замків та фортець². Ревізія 1622 року так описує укріплення одного з прикордонних

козацьких містечок, майбутньої гетьманської столиці, Чигирин: «Над рікою Тясмин розташований замок той на високій скельній стрімкій горі. До нього брама, вежа дерев'яна, а веж високих три, біля неї паркан з дубового дерева зроблений і добре побитий... Три бронзові гармати, гаківниця одна. Містечко оточене палями, до нього дві брами»³. В середині XVII ст. Евлія Челебі (турецький географ, учасник турецько-татарського походу в Молдавію і Україну у 1656 – 1658 рр.) писав про Чигирин: «Тепер це міцна фортеця, що має три ряди стін. Розташована на землях польських, вона знаходиться під владою гетьмана Дорошенка і має сорок тисяч озброєного рушницями війська. Цитадель стоїть на високій скелі. Навколо фортеці три ряди неподоланих ровів. Стоїть вона зліва від Дніпра і справа від Тясмина, і тут обидві річки зустрічаються одна з одною. Фортеця розташована на просторому острові, праворуч і ліворуч від нього перекинуті наплавні дерев'яні мости. У цитаделі стоять будинки воїнів-козаків, усі криті дранню, з городами та садами. Там таки зброярня, чудові гармати, монастир із дзвіницею, що схожа на башту»⁴.

За даними історичних джерел, козаки були дуже вправні у артилерійській справі. Артилерія відіграла мало не вирішальну роль у військових операціях – під час захисту табору, в бою доповнювала своєю силою вогню піхоту. Гармати були, в основному, середнього і малого калібру, що забезпечувало артилерії велику рухливість та маневреність, а саме це і відповідало козацькій тактиці. Калібр козацьких гармат коливався від 0,5 фунтів до 48 фунтів – в залежності від ваги ядра⁵.

Становлення української козацької держави і її збройних сил вимагало створення національного артилерійського арсеналу і розробки нових методів його використання на полі бою. Як повідомляє козацький літописець Самійло Величко, після битви під Жовтими Водами (16 травня 1648 р.) Богдан Хмельницький провів в українській армії реорганізацію артилерії. 26 гармат, які на той час були в його війську, він об'єднав в один підрозділ, призначив постійну обслугу, а також сформував, очевидно, штаб артилерії зі своїми службами⁶.

Важливим моментом забезпечення боєздатності козацької артилерії в ході бойових дій було транспортування гармат. Для цього необхідна була велика кількість тягової сили. Гармати малого калібру (фальконети) для забезпечення маневреності та влучності вогню були поставлені на двоколісні однокінні лафети, таким чином була створена польова артилерія. Інша частина гармат (імовірно, важких) була переведена в резерв головного командування⁷.

Із створенням польової артилерії в кожному полку (2-3 тисячі осіб) української армії було введено по 6-7 гармат малого калібру. Таким чином, на кожну тисячу козаків приходилось по три гармати легкої польової артилерії. Значна перевага польової артилерії в козацькій армії свідчила про наступальний характер її бойових дій, що відповідало національно-визвольному напрямку військової доктрини української держави середини XVII ст.⁸.

Одним із завдань козацької артилерії під час штурму ворожого табору було сильним вогнем розірвати його укріплення, дати можливість піхоті увірватися туди і розпочати рукопашний бій; кіннота ж мала відволікати ворожу кавалерію від табору⁹.

Таким чином, за якістю та кількістю артилерії, а також тактикою її використання на полі бою, українська армія, створена Б.Хмельницьким, не поступалася передовим арміям світу¹⁰.

Артилерія Війська Запорізького, звичайно, потребувала кваліфікованого обслуговування. До великих гармат, як правило, були приставлені по два гармаші, до менших – по одному, у яких обов'язково був помічник¹¹. Еріх Лясота (австрійський дипломат, який за дорученням імператора у 1594 році здійснив подорож на Запорізьку Січ) відмічав: «Вони мають власну артилерію и багато з них вміють вправлятися із гарматами, так що при них стає зайвим наймати і утримувати окремих гармашів»¹².

Командування козацькою артилерією було зосереджено в руках генерального обозного, при якому були хорунжий гарматний і писар гарматний¹³. Забезпеченню боєздатності артилерії завжди надавалось велике значення. Так, Богдан Хмельницький добивався того, щоб у договірних статтях з Москвою (1654 р.) були зафіксовані вимоги відносно артилерійської обслуги: «На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое признание, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хорунжего арматного 50 золотых»¹⁴.

Про значення артилерії в козацькій армії свідчить той факт, що гармати належали до військового скарбу. На Запорозькій Січі незадіяні гармати зберігались у Військовій Скарбниці в потаємному місці, нарівні з коштовностями¹⁵. Гійом Левассер де Боплан (французький інженер і військовий картограф, що знаходився на службі у Речі Посполитій) відмічав: «Подейкують, що тут, у Військовій Скарбниці, козаки заховали у притоках безліч гармат, і ніхто з поляків не може знати того місця, оскільки, крім того, що вони, тобто поляки, ніколи не бувають в цих місцях, самі козаки не бажають відкривати цієї таємниці, яка відома лише небагатьом з них. Всю артилерійську зброю, відібрану у турків, вони опускають на дно ріки, навіть гроші ховають там і дістають лише в разі необхідності»¹⁶. Утримання артилерії було дуже дороговартісним – загальна вартість артилерії армії Богдана Хмельницького та її річного обслуговування сягала астрономічної суми – 200 тисяч польських злотих, що складало близько 4% річного бюджету держави Богдана Хмельницького¹⁷.

Влада змушувала населення багатьох українських міст платити податки, пов'язані із утриманням артилерії, зокрема наданням пороху та свинцю. Іноді застосовували і насильницькі реквізиції виготовленої в маєтках шляхти і магнатів селітри – одного з важливих інгредієнтів при виготовленні пороху¹⁸.

В експозиції музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» знаходиться бронзова гармата малого калібру (фальконет) – 1-фунтове (54 мм) (Фото 1). У 2004 році вона була подарована заповіднику прем'єр-міністром України В.Ф.Януковичем. Гармата має

вигляд трубки із глухою казенною частиною і запалювальним отвором. Довжина ствола – 9 калібрів. Казенна частина фальконета важча від дула. Цапфи у вигляді циліндрів, розміщені ближче до казенної частини. Поверхня казни та ствола рельєфно-ямкова, в деяких місцях помітні сліди окислення – зеленувата патина. Гармата прикрашена польським гербом «Побуг» – у овалному щиті, увінчаному дворянською тризубцевою короною, обрамленому стрічкою, перевернута підкова з кавалерським хрестом над нею. Датується фальконет XVII ст.

Виготовлялись подібні гармати шляхом «повільної формовки», який застосовувався для відливання бронзових гармат у західноєвропейських державах і Московській Русі протягом XV – XVII століть¹⁹. Снарядом для подібного фальконета слугувала свинцева картеч, рідше свинцеві чи чавунні ядра. Ефективний постріл міг бути зроблений на 100-150 метрів²⁰. Циліндричні цапфи

по бокам ствола поблизу його центру тяжіння дозволяли міцніше фіксувати ствол у жолобі лафету. Крім того, ствол міг гойдатися на цапфах, завдяки чому гарматі можна було надати різні кути підвищення, і, таким чином, зробити точнішу наводку на ціль²¹.

Найбільшу цінність для атрибуції фальконета з колекції музею Б.Хмельницького має герб на верхній частині ствола. Традиція прикрашати гармати гербами пов'язана з бажанням польської шляхти і козацької старшини мати індивідуальну «титულну» зброю. Гармати з гербами та символікою не виглядали одноманітно серед десятків артилерійських стволів, не могли загубитися серед інших²².

Сама по собі гармата, звичайно, була грізною зброєю. Однак красиво прикрашена гармата з гербом, гармата, за якою стояла особистість замовника та цілий ряд його героїчних предків, була ще й вагомим політичним інструментом, який міг активно впливати на мислення сучасників, формувати його і, головне, впливати на підсвідомість²³.

Кому ж міг належати фальконет? Гербом «Побуг» та його варіаціями на території Речі Посполитої користувалися, за різними підрахунками, від 150 до 200 шляхетських родів. Серед його власників рід польських магнатів Конецпольських – один з найдавніших родів цього герба²⁴, а також козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Відомі портрети гетьмана із зображенням його родового герба²⁵.

Враховуючи особливості розміщеного на гарматі герба, а саме тризубцеву корону, найімовірніше, слід вважати його власника шляхтичем (а не магнатом) чи козаком високого військового звання, який мав достатні кошти для замовлення подібної зброї²⁶. На користь цього свідчить інформація про наявність таких гармат в армії П.Конашевича-Сагайдачного. Під час Хотинської битви у 1621 році козацька армія мала 20 мідних та 3 залізних гармати (важка артилерія), а також легка польова артилерія з розрахунку 6-8 гармат на кожен полк піхоти (10 полків)²⁷.

Дане припущення про належність фальконета потребує додаткових досліджень та експертиз.

Література

1. Линниченко И.А. В каком году впервые появились на Руси пушки? // Киевская старина: Ежегодный исторический журнал. – 1890. – Январь. – С. 134.
2. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К.,1996. – С. 185.
3. Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – С. 37.
4. Челеби Э. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины. Том V. – Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>
5. Пилипів Л.А. Козацьке військо Богдана Хмельницького: тактика ведення бою та організація // Дослідники козацької минувшини: Збірник тез науково-практичної конференції. – Рівне, 2010. – С.69.
6. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648 – 1652 рр.: Наукове видання. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1996. – С.54.
7. Там же. – С. 54.
8. Там же. – С. 55.
9. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького... – С. 190.
10. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький... – С. 56.
11. Сергійчук В.І. Збройні сили Хмельниччини // Київська старовина: Історичний науково-популярний та літературний журнал. — 1995. — № 4. — с. 87.
12. Лясота Э. Дневник. Дневник Эриха Лясоты из Стеблева. — Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Lassota/text.phtml?id=838>
13. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького... – С. 190.
14. «Статьи Богдана Хмельницкого», утвержденные царем и Боярской думой, определявшие положение Украины в составе Русского государства. 1654 г. марта 21 // Страна казаков / Издание подготовил А.А.Олейников; Художественно-технический редактор: Л.И. Ильченко. – К.: Радуга, 2004. – С. 185.
15. Мищик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ: Січ; К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – С. 128

16. Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании // Страна казаков / Издание подготовил А.А.Олейников; Художественно-технический редактор: Л.И. Ильченко. – К.: Радуга, 2004. – С. 23.
17. Гвоздик - Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Відп. ред. О.Мишанич. – К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. – С. 117.
18. Сас П.М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – с.29.
19. Бех Н. И., Васильев В. А., Гини Э. Ч., Петриченко А. М. Мир художественного литья. История технологии. – Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://art-con.ru/node/3379>
20. Огнестрельная артиллерия до промышленного переворота. – Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://zealot.h1.ru/history/sorts/artilleryhist.html>
21. Там же.
22. Мальченко О. Художнє оформлення гармат часів Івана Мазепи. – Електронний ресурс: [Режим доступу]: <http://foltranslit.appspot.com/files/zb1-malchenko.pdf>
23. Там же.
24. Чернецький Є. Герб Побуг. — Електронний ресурс: [Режим доступу]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/Kupola/Vol04/PobugArms.html>
25. Гуржій О., Корнієнко В. Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // Україна – козацька держава: наукове видання / Упорядник Недяк В.В.; Наукові редактори Щербак В.О., Федорук О.К. – К.: Емма, 2004. – С. 126 – 128.
26. Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський гербовник. – К.: Либідь, 1993. – С. 159.
27. Гуржій О., Корнієнко В. Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // Україна – козацька держава: наукове видання / Упорядник Недяк В.В.; Наукові редактори Щербак В.О., Федорук О.К. – К.: Емма, 2004. – С. 123.

Алла Бартош (Київ), зав. сектором науково-дослідного відділу історії КПЛ та вивчення її мистецької спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Козацькі реліквії першої чверті ХУІІ ст. з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

У фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника знаходяться реліквії, що зберігають пам'ять про буремні часи, коли козацтво під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного відстоювало православну віру від намагань уряду Речі Посполитої викоринити православ'я в Україні та насадити уніатство й католицизм.

У ті часи право призначати єпископів на єпархії, як і право роздавати землю світським васалам, було прерогативою виключно королівської влади. Дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православним не вдалося, і українське духовенство, підтримане козацтвом, змінило тактику. В його колах виник намір без згоди короля відновити православні єпископії [1].